

Natuur

in het landschap

van Westerwolde

Redactie Aart Jan Langbroek, Bauke Roelevink,
Annelies Brekveld en Saskia Uittien

Uitgave Uitgeverij Koninklijke Van Gorcum, Assen

Redactie Aart Jan Langbroek (eindredactie), Bauke Roelevink, Annelies Brekveld en Saskia Uittien

Grafische vormgeving Frans de Vries (ToonBeeld fotografie & vormgeving)

Tekstredactie Redactiebureau Marita Weener

Grafische verzorging Drukkerij Van Gorcum, Raalte

NUR 410

ISBN 9789023257967

Eerste druk, 2021

Deze uitgave is
mede mogelijk
gemaakt door:

ivn natuur
educatie
Westerwolde - Oldambt

KNNV Oost-Groningen

© 2021, Koninklijke Van Gorcum BV, Postbus 43, 9400 AA Assen.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16 h Auteurswet dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet) kan men zich wenden tot Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl). Ondanks alle aan de samenstelling van dit boek bestede zorg kan noch de uitgever noch de auteur aansprakelijk worden gesteld voor eventuele schade die het gevolg is van enige fout in deze uitgave.

De **Oude Loop** van de Ruiten Aa bij Veele. Te zien zijn ondermeer Waterviolier (*Hottonia palustris*) en Dotterbloem (*Caltha palustris*). GdV

Inhoudsopgave

4 Voorwoord *Aart Jan Langbroek*

5 Leeswijzer

6 Inleiding *Bauke Roelevink*

9 Ongewervelde waterdieren *Arno Folkers en Eelke Schoppers*

13 Libellen *Aart Jan Langbroek*

17 Sprinkhanen & krekels *Leon Luijten*

21 Kevers *Chris van Houdt*

25 Dagvlinders *Arthur Kalverboer*

29 Nachtvinders *Stieneke Bontsema*

33 Bijen *Anne Jan Loonstra*

41 Vissen *Peter Paul Schollema*

45 Amfibieën *Leon Luijten*

49 Zoogdieren *Dick Bekker*

55 Vleermuizen *Klarissa Nienhuys*

63 Reptielen *Leon Luijten*

67 Vogels *Nico de Vries*

75 Sieralgen *Ronald Bijkerk*

79 Kiezelalgen *Geurt Verweij*

83 Mossen *Dirk Blok*

87 Vaatplanten *Bauke Roelevink*

95 Paddenstoelen *Henk Pras*

101 Korstmossen *Kok van Herk*

105 Natuurbalans *Aart Jan Langbroek*

114 Literatuur en bronnen

120 Lijst met fotografen en illustrators

122 Index Nederlandse naam-wetenschappelijke naam

128 Index wetenschappelijke naam-Nederlandse naam

135 Dankwoord

Voorwoord

Aart Jan Langbroek*

Een wold doemt op, de doorkijkjes naar de bloemrijke weiden tussen de verspreid staande boomwallen en bossen langs het riviertje de Ruiten Aa intrigeren. Op de flanken van zijn rivierdal kleuren heidevelden groen, bruin en paars en schittert het water in de venntjes. Op de hoger gelegen essen liggen de akkers en staan ook boomwallen en bos met daartussen de zilveren linten van beken die afstromen naar de rivier. Het is een fraai langgerekt doch ook smal gebied dat ingeklemd ligt tussen de grootschalige akker- en weidegebieden.

In het weidse door enkele rivieren doorsneden kleilandschap in het noorden glinsteren ovaalronde tot langwerpige watertjes die soms verscholen liggen tussen bosschages. Het zijn kolken die herinneren aan woelige Dollardtijden. En in het oosten en westen ervaar je het veenkoloniale landschap waar kanalen, diepen en wijkken – de monden in Drenthe – het land met mathematische precisie doorsnijden.

▼ **Toendrarietgans** (*Anser serrirostris*). In de winter te vinden op akkers en grasland, slaapt op meren en vennen. Ze broeden op de toendra. AS

Dit Westerwoldse gebied vind ik aantrekkelijk, juist door zijn gevarieerde landschappen met hun relatief grote diversiteit aan planten, dieren, paddenstoelen en korstmossen. Het gebied leeft!

Velen houden zich bezig met de natuur in Westerwolde. Het landschap wordt op beeld vastgelegd. Planten en dieren worden door natuurliefhebbers niet alleen gefotografeerd of gefilmd, maar ook op naam gebracht. Dat laatste is belangrijk om te kunnen volgen hoe de natuur zich ontwikkelt. Dat kan op individuele basis, in verenigingsverband, door terreinbeherende organisaties of (ingenieurs)bureaus. Door de gegevens beschikbaar te stellen aan databanken kunnen trends worden afgeleid. Alle gegevens kunnen daarvoor worden gebruikt. Iedereen, jong of oud, beginner of deskundige, kan eraan meedoen.

Waarneming leidt tot vragen en verdieping, ook bij de auteurs van dit boek. We zien hoe mooi de natuur kan zijn. Niet alleen door – met of zonder verrekijker – door het landschap te wandelen, maar ook door de loep te gebruiken of een microscoop. Een voor velen onbekende wereld ontvouwt zich in al haar veelheid en schoonheid.

Dit boek is geen veldgids geworden om planten en dieren op naam te kunnen brengen. Wel een boek waarin soorten en soortgroepen worden genoemd die we in

“... wat er leeft en groeit ...”

“En zo ziet u maar weer, luisteraars, dat alles wat leeft en groeit, ons steeds weer boeit.” Met deze woorden sloot Fop I. Brouwer (1912-1991) zijn vele radiopraatjes af voor de VARA en voor de RONO waaruit later Radio Noord ontstond. Hij studeerde biologie en was als docent en later als directeur verbonden aan de middelbare landbouwschool te Groningen. Zijn woorden hebben ook nu nog niets aan kracht en actualiteit verloren. Integendeel, gezien de afname van de biodiversiteit en de noodzaak daaraan aandacht te besteden in onderwijs, educatieve programma's en overheidsplannen.

▼ **Fop I. Brouwer** OB

Westerwolde kunnen aantreffen en waarin is verwoerd welke kansen of bedreigingen er voor de natuur zijn. Veel is ten goede gekeerd door herstelprojecten, maar er moet toch nog veel gebeuren om de natuur in Westerwolde te verbeteren. Ook daarover gaat dit boek. Inwoners van Westerwolde zullen gezamenlijk met bedrijven, agrariërs en overheid aan de slag moeten om hieraan te werken. Om een gezonde en duurzame leefomgeving voor ons allemaal te waarborgen.

Ik zie dit boek daartoe als opmaat. Dat het iedere Westerwolder en bezoeker van Westerwolde zal inspireren om vaker de natuur in te gaan om waar te nemen wat er leeft en groeit, om dat vast te leggen en om er zich verder in te gaan verdiepen. En dat het zal leiden tot meer verhalen en boeken over de natuur waaraan Westerwolde rijk is.

➔ Leeswijzer

In twintig hoofdstukken, geschreven door achttien auteurs, worden soorten en soortgroepen besproken die voorkomen in Westerwolde. De eerste dertien hoofdstukken gaan over dieren, waarvan zeven over voornamelijk insecten en zes over gewervelde dieren. Daarna volgen vier hoofdstukken over planten, van eencelligen in water tot vaatplanten op land. Ze worden gevolgd door een hoofdstuk over paddenstoelen en een over korstmossen. ‘Natuurbalans’ is het laatste hoofdstuk, dat de vorige negentien samenvat en waarin aanbevelingen staan voor behoud en herstel van de Westerwoldse natuur.

Aan ieder hoofdstuk gaat een korte inleiding vooraf die het betreffende hoofdstuk duidt. Foto's en illustraties als grafieken en kaarten zijn zo dicht mogelijk bij de bijbehorende tekst geplaatst waardoor geen verwijzingen nodig waren. Aan het eind van bijschriften bij foto's en illustraties zijn *in schuinschrift* de initialen van de fotograaf of illustrator opgenomen. Deze initialen staan in een verklarende namenlijst achter in het boek.

De auteurs, die genoemd zijn bij het artikel dat zij schreven, hebben niet alleen hun eigen kennis in hun artikel ingebracht maar ook maken zij gebruik van bronnen: literatuur en mondelinge of schriftelijke mededelingen. Die zijn achter in het boek in een per hoofdstuk alfabetisch ingedeelde bronnenlijst opgenomen. Daarbij zijn de richtlijnen van de APA gevolgd.¹ Eindnoten in de tekst verwijzen naar de bronnenlijst bij het betreffende hoofdstuk.

In ieder hoofdstuk is – alleen de eerste keer – achter iedere Nederlandse soortnaam of soortgroep ook tussen haakjes en in schuinschrift de wetenschappelijke naam genoemd. Zij zijn in een tweetal alfabetische indexen achter in het boek opgenomen: één waarin de Nederlandse naam voorop staat en een tweede waarin de wetenschappelijke naam voorop staat.

¹ APA, 2010

Libellen

Aart Jan Langbroek

▣ **Gewone oeverlibel**
(*Orthetrum cancellatum*).
AS

Als ware kunstmakers presenteren de oeroud ogende libellen – ze bestaan dan ook al meer dan 300 miljoen jaar – zich in de Westerwoldse landschappen. Een aantal soorten die afhankelijk zijn van landschappen die nu zeldzaam zijn geworden hebben het moeilijk. Echter, door landschapsherstel is de verwachting dat ze stand kunnen houden en zich zelfs uit kunnen breiden.

Algemeen

In Nederland leven meer dan zeventig libellensoorten (Odonata). Hieronder vallen zowel de juffers (*Zygoptera*) als de echte libellen (*Anisoptera*).¹ In Westerwolde komen tegenwoordig 46 soorten voor: 18 juffers en 28 echte libellen.² Juffers hebben een lang en dun achterlijf en hun vier vleugels hebben dezelfde vorm. Het achterlijf van echte libellen is meestal robuuster en breder, ze ogen forser, en de achtervleugels zijn aan de basis breder dan de voorvleugels.

▣ **Bruine glazenmaker**
Het leefgebied is vooral bij stilstaande wateren.
AL

Alle libellen zijn gebonden aan het water. Eieren worden er afgezet en de larven leven er één tot enkele jaren, jagend op kleine waterdieren zoals macrofauna en jonge vis of larven van amfibieën. De volgroeide libellenlarve kruipt uit het water, zijn huid barst open en de volwassen libel komt tevoorschijn. Zij verschalen in hun vlucht vooral insecten. Afhankelijk van de soort blijven ze dicht bij het water of zwerven ze verder het land op. Westerwolde kent een groot aantal watertypen: vennen, stromende beken, poelen, kolken, kanalen en enkele grote plassen.

Uit de periode 1990-2000 zijn 34 soorten libellen bekend: 17 juffers en 17 echte libellen.³ Hiervan hadden het Lantaartje (*Ischnura elegans*) en de Steenrode heidelibel (*Sympetrum vulgatum*) het grootste verspreidingsgebied in respectievelijk 59 en 49 kilometerhokken. Tussen 2000 en 2019 zijn ze in respectievelijk 139 en 128 kilometerhokken waargenomen. Bij de echte libellen heeft de Bruine glazenmaker (*Aeshna grandis*) met 141 kilometerhokken tegenwoordig de grootste verspreiding. Genoemde drie soorten komen in ieder landschapstype voor.

Echte libellen

Van de elf echte libellensoorten die pas na 2000 zijn waargenomen zijn er twee kwetsbaar: Groene glazenmaker (*Aeshna viridis*) en Gevlekte witsnuitlibel (*Leucorrhinia pectoralis*).⁴ Zij komen niet voor in ieder landschapstype: de Groene glazenmaker komt voor in het veenkoloniale landschap, vooral in en bij Stadskanaal (Veenhuizerstukken en Pagedal), Musselkanaal en Mussel; de Gevlekte witsnuitlibel komt met acht kilometerhokken voor in het esdorpen- en esgehuchtenlandschap (Esl) en binnen één kilometerhok bij Stadskanaal (Veenhuizerstukken). De Zuidelijke keizerlibel (*Anax parthenope*) was kwetsbaar, maar neemt de laatste tijd landelijk gezien toe en wordt nu aangetroffen in drie kilometerhokken. Van de Nederlandse populatie Groene glazenmaker komt 23,3% voor in Groningen en de libel wordt daarmee als enige gekenmerkt als specifiek Groninger soort.⁵ Deze libel plant zich uitsluitend voort op Krabbenscheer (*Stratiotes aloides*).⁶

▣ **Lantaartje**
Paringsrad of paringswiel. Het mannetje heeft met zijn achterlijf-aanhangselen het vrouwtje achter de kop vastgepakt. Het vrouwtje brengt haar achterlijfspunt naar de onderkant van het achterlijf van het mannetje, vlak achter het borststuk. Daar neemt zij de spermatofoor van het mannetje op dat hij even daarvoor heeft aangebracht in een secundair geslachtsorgaan. Het lantaartje komt voor bij allerlei watertypen, maar nauwelijks bij zure wateren. CB

Z

Zoogdieren

Dick Bekker

▣ **Nieuwsgierige jonge Boomarter.**

AP

Door zijn verscheidenheid aan landschappen kent Westerwolde een aantal zoogdiersoorten die verder niet in de provincie Groningen voorkomen. Verwacht kan worden dat door natuurherstel maar ook door klimaatverandering het aantal soorten nog toe zal nemen. Vleermuizen zijn ook zoogdieren (Mammalia), maar deze worden apart besproken in het volgende hoofdstuk.

De provincie Groningen, geassocieerd met vooral zee- en veenkoloniën, wordt niet direct gezien als een provincie met grote zoogdierwaarden. Westerwolde is daarop een uitzondering, met het esdorpen- en esgehuchtenlandschap als voorbeeld. Met name dit landschapstype herbergt enkele zoogdiersoorten die elders in de provincie zeldzaam of afwezig zijn, zoals Boomarter (*Martes martes*), Das (*Meles meles*) en Grote bosmuis (*Apodemus flavicollis*).

▣ **Boomarter**

In 1955 werd al eens een (levende) Boomarter waargenomen in het boscomplex ten zuidoosten van Ter Apel, maar daarna is het lange tijd stil rondom de soort. Pas sinds 2009 worden er met enige regelmaat Boomarters in Westerwolde gezien, maar dan alleen in de bossen rond Sellingen. Vreemd genoeg zijn er vanuit andere bosgebieden (zoals die bij Ter Apel) geen meldingen, terwijl deze zeker geschikt lijken voor de soort. De enige melding buiten Sellingen betrof in 2012 een doodgeden dier bij Wedde, waarschijnlijk op zoek naar nieuw leefgebied. Voorlopig lijken de dieren rond Sellingen nog enigszins geïsoleerd te zijn, met de dichtstbijzijnde Boomarters in de bossen bij Exloo en Gieten. De Boomarter doet het goed in Nederland en verspreidt zich steeds verder.¹ De verwachting is dan ook dat er op termijn ook in andere delen van Westerwolde Boomarters zullen gaan opduiken.

▣ **Attente Boomarter** Boomarters zijn vooral gebonden aan een bosachtige omgeving. Nesten zitten vaak in oude spechten- of eekhoornholten, regelmatig ook in inrottingsholten en soms in gebouwen die in of aan de rand van het bos staan. AP